

Драгана КУЈОВИЋ*

НЕКИ НЕЗАОБИЛАЗНИ ЕЛЕМЕНТИ У
РАЗМАТРАЊИМА О ВЕЛИКИМ ПРОМЈЕНАМА У
ЦРНОГОРСКОМ ДРУШТВУ (1878-1915)

ABSTRACT: A gap in which the Muslim population was found in territories included in the composition of the Montenegrin state was even more profound, if we consider that this population followed specific achievements and a dynamic relationship of the Islamic tradition and regional influences. Most of it felt Montenegro their homeland as the Christian-Orthodox did, spoke the same language and had the same Slavic origin, but they were being recognized by different personal names, learning different literacy, growing with heroes of their own epic, and cultural and esthetic patterns finding in brilliant achievements of Islamic Orient.

KEYWORDS: changes, cultural identity, oriental-Islamic, tradition, religion

Један познати свјетски књижевник је записао о тзв. оријенталцима: *Јесу ли они заиста од истог соја као и ми? Имају ли они чак имена? Или су нека врста недиференцираног мрког материјала индивидулани колико пчеле или корални инсекти? Појављују се однекуд из земље, зноје се и гладују коју годину, а онда поново потону у безимене хумке гробова и нико не примјећује да су нестали¹.* Овај врло сликовити доживљај оријента, исламског, прије свега, представља покушај подражавања дискурса који се обликује кроз систем знања заснованих на неупитној представи о европској доминацији над оријенталним. У таквом оријенту људи не-хришћанске вјере, традиције и културе сведени су на биолошки податак, без индивидуалности и права на сопствену судбину.

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Црне Горе у Подгорици.

¹ George Orwell, Marrakech, 1939

Разлози државних европских, или, боље рећи, западних политика према истоку створили су потребу прилагођавања и обликовања представе о њему, која је свој дубоки одраз, осим у гомили предрасуда, нашла и у хуманистичким наукама. Стварани су и створени, понекад погубни, стереотипи, који у наше вријеме, умјесто у књижевности, све чешће оживљавају на филму и лошим исходима у стварностима.

Ако слиједимо обрасце по којима се свијет дефинише као „Запад“ наспрам не-западних „Осталих“, „источна Европа и Балкан су међу овим 'Осталим' - можда двосмисленим и хибридни, али ипак различитим од западног Бића, унутар Европе али никад 'потпуно' европски или западњачки: 'оријентализирани' како би афирмисали значење 'Запада'“² Балкански путник на Западу, колко год тежио и у срцу носио потребу за западњачким модернизмом, или његовом моћи, у Европи или даље преко океана, најчешће има „стандард за поређење“. Он стиже са неугодног међупростора, ни запада ни истока, и као илустрација реченог, аутору студије *Оријентализам, окцидентализам и космополитизам: балкански путописи о Европи* Wendy Bracewell послужиће ријечи Десанке Максимовић у Паризу: „Хтело ми се заборавити да сам из ћириличног краја, у том мору латинице и Запада, и то правог Запада, не онаквог какви смо ми у очима онима који долазе, рецимо из Сибира, Азербејџана, или из Бугарске (*Празници, путовања, Београд, 1972*)“³

Посљедице одлука Берлинског конгреса 1878. године условиле су значајне измјене у друштвеном, политичком, економском и културно-просвјетном животу у Црној Гори. Добијена територија значила је увећање обрадивих површина, укључивање економски – трговачки и занатски, прије свега, организованих урбаних цјелина, али и преузимање нових држављана чија је равноправност, према посебном члану Берлинског уговора, у оквиру нових државних оквира требало ба буде гарантована, њихова имовина, грађанска, вјерска и политичка права неповредива. Измјенама у организацији извршне власти Црна Гора 1879. добија Државни Савјет, Министарство са шест одјељења и Велики Суд. Убрзо ће бити успостављени дипломатски односи са Великом Британијом, Аустроугарском, Италијом и Османским царством, Грчком и Србијом, да би почетком XX вијека били успостављени дипломатски односи - 1905. са САД и 1906. са Њемачком.

Велики догађаји и промјене у сваком друштву за собом остављају и цијели низ посљедичних, жељених и нежељених дешавања, добитнике и губитнике, и тешко да могу добити коначну оцјену, позитивну или

² Wendy Bracewell, *Orientalism, occidentalism and cosmopolitanism* (са енглеског превела Александра Бабић), *Sarajevo Notebook*, issue: 06-07/2004. pages 179-193, 180

³ Ибид, 187-188

негативну. Њиховом терету у Црној Гори поменутог времена посебно је било изложено становништво које је одлазећу османску власт доживљавало као заштитничку или, барем, блиску својем духовном и културном бићу. Настојање власти да се како-тако успостави јединство у свим сегментима простора који је био укључен у нове државне границе, створили су неповјерење овог дијела друштва. Потреба да се задржи и по сваку цијену одбрани дотадашњи идентитет или од одмазде и нехуманог односа заштити живот условила је и мотивисала:

1. велике миграцијске покрете муслиманског становништва,

2. духовно узмицање оријентално-исламског сегмента новонасталог црногорског друштва, његово прегруписавање и тражење најбјебједнијег начина опстанка у страху од доминације хришћанских традиционалних виједности и наметања европских културних стандарда.

Процјеп у којем се нашло муслиманско становништво на територијама које су укључене у састав црногорске државе био је утолико дубљи, уколико се узме у обзир да је слиједило тековине специфичне и динамичне везе исламске традиције и регионалних утицаја. Већина овог становништва осјећала се једнако домаће колико и хришћанско-православно, говорило истим језиком и имало исто словенско поријекло, али се препознавало по личним именима, учило другачијој писмености, одрастало уз сопствене епске узоре и своје културне и естетске обрасце проналазило у блиставим цивилизацијским достигнућима исламског оријента.

Вријеме бурних догађања, како неки описују XIX вијек, у Црној Гори обиљежено је миграцијама како црногорског православног, тако и муслиманског становништва. Једни су, бјежећи од глади и сиротиње, ишли у Србију, Русију, Италију, Аустро-Угарску, Цариград, али у великом броју и у Јужну или Сјеверну Америку. Други су рјешење за свој опстанак и голи живот тражили на правцима према Босни, Новопазарском Санцаку, Албанији, Македонији и даље у унутрашњости Турске. У разматрањима која се баве исељавањима из Црне Горе, поред уопштавања и показивања интереса, на жалост, врло често у зависности од националног или вјерског поријекла аутора, за један или други конфесионални корпус и пристрасног усредсређивања на неприлике и патњу, најчешће, само једних, проналазимо и заједничке елементе који се свде на истицање да је само исељавање могло одржати природну сразмјеру између количине обрадиве земље и броја људи који су на њој остајали да живе⁴. Без обзира на територијална проширења, у Црној Гори је беземљашима, због одлука Берлинског конгреса, могло бити

⁴ Ђоко Д. Пејовић, *Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878-1916)*, ИЗ, XV, књ. XIX, бр. 2 (1962), стр. 209-253, 210

дозвољено ограничено насељавање на напуштеним просторима. Они су, зато, „остајали са голим трнокопом у руци“, јер им „земља није могла дати више него интерес на уложени капитал“⁵. Добијањем проширења црногорска држава је, заправо, обезбиједила материјалну основу за снажење повлашћеног слоја који је запосиједао најбоље земљиште плаћано, углавном, државним новцем. Уз ове чињенице, помињу се, као тзв. „општа мјеста“, презадуженост, гладне године, злоупотребе власти, самовоља чиновника. Да исељеницима, изгледа, није било много боље у иностранству говоре и казивања да тамо, нпр, у Цариграду „не налазе никаквога рада него се беспослени по туђим земљама скитају и од глади муче“⁶. Незапослене радне снаге је било све више, али је велико исељавање, за Америку, прије свега, неријетко образлагано недостатком потребних површина обрадиве земље. Тако је предлагано да се капитал за оспособљавање простора за обраду обезбјеђује преко црногорских представника у Америци и да „сваки исељеник уплати одређеном фонду по 50 круна прије мелиорације једног рала земље и послје његовог оспособљења за обраду“⁷. Међутим, интересантан је податак да је „од 1390 исељених у Америку до средине 1906. из седам батаљона из околне Никшића, на примјер, највише је било дужника, жртава зеленашког капитала“⁸. Ипак, заслужни беземљаши, који су својевремено сигурно рачунали на мухаџирску земљу, били су у ситуацији да се не могу дуже населити на додијеленој земљи, због покушаја бивших власника да се на своја имања, тако да су настајали спорови због уложеног рада на крчењу и одржавању.

Црна Гора је након 1878. постала држава у којој је мултконфесионалност постала видљива карактеристика и томе је настојала да прилагоди своје политичко дјеловање. Настојање да се ријеше економске невоље и превазиђе немаштина у земљи у којој је „трећина становништва лишена земље, покретног имања па чак и куће; двије трећине имају понешто стоке; од прве трећине један дио се скита без рада, го и гладан, други дио тражи рад, али га не налази, а трећи дио има мало новца и исељава се“ и да се истовремено створи слика повољног амбјента за живот свих, подсјећала је на немогућу мисију, јер је за остварење тих амбиција било потребно вријеме, излазак из зачараног круга епских карактера, предрасуда и доживљаја правде. И, наравно, прије свега, искрена намјера. Било је исувише гладних с једне стране, и оних чија је имовина стицана према праву и закону друге државе, али, на њихову

⁵ Ибид, 212

⁶ Ибид, 235

⁷ Ибид, 243

⁸ Ибид, 245

несрећу, нису припадали истом националном, односно вјерском и друштвеном окриљу, да би се глатко и безболно одвијао процес обликовања јединственог државног простора. Разматрања која се баве описом и тумачењем промјена у црногорском друштву у периоду након 1878. године врло често су окренута или судбини тзв. „домаћег“, или „затеченог“ елемента, и тако остају недоречена и понекад остављају утисак пристрасног манипулисања подацима.

Према процјени историчара Шерба Растодера у раду под насловом *Историјско-методолошки оквир изучавања историје Муслимана у Црној Гори 1878-1912 (I дио)* „декларативно залагање црногорског књаза и кругова око њега, и обећања нијесу била довољна гаранција Муслиманима да остану на својој земљи и у својој домовини“. Његова „декларативна одређења у духу најбољих традиција ‘Херојске Црне Горе’ и конкретна рјешења која га дефинишу као прагматичног политичара који на најбезболнији начин задовољава реални интерес својих поданика“ стварала су утисак „двоструких стандарда политике књаза Николe“ – „једног окренутог јавности и другог као посљедица конкретних рјешења“⁹ У вези са питањем иселјавања Муслимана у поменутом раду аутор наводи и запис Симе Поповића: „Турци су се жалили и на Цетиње и у Цариград. Да Црногорци притискоше њихове земље али им то није ништа помогло И њима и у Цариград одговарала је влада црногорска да не може откупити сву њихову земљу али да су они слободни своју земљу продати Црногорцу, а ко неће, или не може продати трећину прихода добијаће шће од онога, који је ради. Друге им није било, морали су на то пристати, а ками су што добијали. Ма како добра година била, Турчину се није рађало. Добили би багаш жита с рала земље, а више година ни то. Најпослије су испродавали земљу буд зашта“¹⁰ Обједињавање културног простора показивало се најприје у конинуираном настојању униформног уједначавања просвјетног система, и то у областима насељеним муслиманским становништвом. Инсистирало се да се дјеца исламске вјере што прије укључе у школе које су према Закону о општој школској дужности (1879) биле обавезне за дјецу све три вјере и оба пола од 7 до 12 година. Као један од покушаја показивања толерантног односа и добре воље према муслиманском становништву у Подгорици је 1884. отворена тзв. српско-мухамеданска школа. Међутим, иако је у првој школској 1884/85. години уписано 60 ученика, овај број је био у сталном паду. До 1891. постојале су и даље школске

⁹ Шербо Растодер, *Историјско-методолошки оквир изучавања историје Муслимана у Црној Гори 1878-1912 (I дио)*, Алманах (Подгорица), 5-6, 1999, 83-132, 117

¹⁰ Шербо Растодер, *Историјско-методолошки оквир изучавања историје Муслимана у Црној Гори 1878-1912 (I дио)*, Алманах (Подгорица), 5-6, 1999, 83-132, 116

установе оријентално-исламског карактера, када су затворене по наређењу Министарства иностраних дјела. Три године касније дозвољена је изградња мектебу у Подгорици и школске 1894/5. године објављено је „да се мусиманска дјеца по навршетку седме године морају уписати у мектеб ради изучавања мухамеданске вјере, а кад напуне десет година, била су обавезна да се упишу у општу основну школу“¹¹. Као позитиван примјер, бијемо да је један школски надзорник у свом обраћању надлежнима 1913. године из Берана, ради побољшања укупне просвјетне атмосфере у Црној Гори, предлагао и сљедеће: да учитељ буде веома пажљив при обради „нове и најновије наше историје“, да се од њих тражи да врше неку врсту „мисионарске службе“ у придобијању муслиманске, посебно женске дјеце за школу. Али и да се у службеној употреби „несмију подржавати турски и арнаутски језик на штету српског“¹². Ипак, нове власти нису увијек испољавале коректност и обазривост, и као примјер за то, можда може да се наведе податак да је зграда медресе у Подгорици након ослобођења од Турака претворена у складиште оружја, а зграда мектеба у фабрику¹³.

Државно гласило *Глас Црногорца* је „редовно и опширно“ извјештавало о муслиманским вјерским празницима¹⁴. У Подгорици је Хасан Цана Капић 1911. године писао: „Нема сличних примјера да је икад иједан владар и у једној земљи таква права давао и дава, као што је краљ Господар нама муслиманима...“¹⁵. Али, иако је министар унутрашњих дјела Лабуд Гојнић „наредио да се у свим новоослобођеним областима пуцањем из топова прослави Рамазан“, према оцјени неких историчара, доминација неправославног становништва у новоослобођеним областима није доживљавана као повољна и просперитетна околност¹⁶. Утолико су се могли отети контроли појединци који су у настојању да промијене конфесионалну структуру тих крајева повели, по својој мјери истине и прадве, сурови осветнички обрачун са муслиманским становништвом и на хиљаде несрећника страхом и принудом приморали на покрштавање. Да ствари буду горе, можемо додати примједбу о не-

¹¹ Др Ђоко Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 55

¹² *Државни архив Црне Горе – Цетиње, Фонд Министарства просвјете и црквених послова, бр. 1987 (1,2)*

¹³ Шербо Растодер, О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека, *Историјски записи* 2/1997, стр. 1-39, 21

¹⁴ Шербо Растодер, *Историјско-методолошки оквир изучавања историје Муслимана у Црној Гори 1878-1912 (I дио)*, *Алманах (Подгорица)*, 5-6, 1999, 83-132, 125

¹⁵ *Ибид.*, (II дио), 7-8, 107-132, 127

¹⁶ Живко М. Андријашевић, *Покрштавање муслимана 1913*, *Алманах, Подгорица*, 201 стр, 83

постојању код државних ауторитета „снаге и моћи да се ово насиље спријечи“ и да је“ држава чије су моћи слабе или никакве, увијек присталица компромиса“¹⁷.

„Запад“ насупрот „Истоку“ на балканском међупростору, нејасна одређења „хришћанског“ и „оријентално-исламског“ свијета као затворених, кондензованих идентитета могу да постоје само у расправама за врло ограничену употребу. Тешко докучиве апстракције големих размјера, персонификација цијелих националних корпуса и везивање за исте и врло релативне индивидуалне карактеристике – вјерски фанатизам, борбеност или осјећај повријеђеног достојанства и части, претварају свијет у оно што није, у историју глобалног аутизма, нетрпељивости и прогона, или је макар потхрањују и теже безусловном наметању дилеме „једно“ или „друго“. Свођење бескрајног међупрожимања и међуповезаности „наших“ и „њихових“ живота, које раздваја линија слична оној која се повуче на површини воде или пијеска, на изванконтекстуалне стереотипе и уходане моделе за резултат има изобличавање, унакаживање, сиромашење и уништавање стварних процеса.

Закључак:

Црна Гора је послје 1878. постала независна држава знатних територијалних проширења. Модернизација и укупно унапријеђивање државе могло је бити остварено политичким, економским и културним обједињавањем свих елемената самосталне државе. Истовремено, фаворизовање европских достигнућа подразумијевало је и успостављање доминације вриједности хришћанске традиције иманентне и некадашњој црногорској држави у сукобу са моћним Османским царством. Свијест коју су обликовале побједничка еуфорија, епске истине и морални узор мотивисали су и оправдавали надмоћ хришћанског елемента и потискивање, и, понекад изван званичне контроле, обесмишљавање и потцјењивање свега што је било другачије, јер је било једнако негацији сопственог. Вјерска традиција, културни израз и просвјетна активност, чије тековине је баштинио некадашњи немилосрдни освајач и противник и немали број нових држављана, доживљавана је као оптерећење прошлости и препрека напретку. Свако будуће разматрање, с настојањем да буде растерећено од европоцентричних или исламоцентричних модела размишљања, требало би да осим свега онога што је обиљежавало тадашњи политички и економски амбијент, узме у обзир природу вишеслојног, вишенационалног и мултирелигијског карактера црногор-

¹⁷ Ибид, 84

ског идентитета с краја XIX и почетком XX вијека. Различити национални, вјерски и културни елементи имају једнако мјесто у одређењу онога што подразумијевају тековине позитивних или негативних, напредних или назадних елемената црногорског наслеђа.

Dragana KUJOVIĆ

CERTAIN INEVITABLE ELEMENTS IN CONTEMPLATING
THE GREAT CHANGES IN MONTENEGRIN SOCIETY

Summary

Major events and changes in any society leave behind a whole series of consequential, desired and undesired events, winners and losers, and can hardly get the final estimate, positive or negative. A population that has perceived going Ottomans as protective, or at least close to their spiritual and cultural being, was particularly exposed to influences of the major events at the end of the 19th century in Montenegro. Efforts of the authorities to establish more or less a unity in all segments of the territory included in the new state borders have created a distrust of this part of society. The need to retain and defend, at any cost, their previous identity, or to protect their lives of reprisals and inhuman treatment motivated:

1. Large migratory movements of the Muslim population
2. Spiritual retreat oriental-Islamic emergent segment of the Montenegrin society, its regrouping and seeking ways of more secure survival in fear of the domination of Christian traditional values and imposition of European cultural standards.